

Андрей Бунджулов

ВЛАСТ И ВИДИМОСТ

Postscriptum

София, 2022

© Издателство „Изток-Запад“, 2022

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на автора и на издателство „Изток-Запад“.

© Андрей Бунджулов, автор, 2022

© Деница Трифонова, оформление на корицата, 2022

ISBN 978-619-01-1150-4

АНДРЕЙ БУНДЖУЛОВ

ВЛАСТЬ И
ВИДИМОСТЬ

Postscriptum

СЪДЪРЖАНИЕ

Що за ПОСТСКРИПТУМ Е ТОВА?	7
§1. СУБЕКТЪТ	15
Поставянето на въпроса за субекта: кой/какво е субект? Взаимното проникване и превръщане един в друг на неодоушвени и одоушвени, пасивни и активни, отсъстващи и присъстващи субекти. Парадоксът на отсъстващото присъствие на субекта в света. Единство и множественост на субекта. Метафизическият субект като граница на света и човекът-субект като граница в света. Прекрачването на границата: Същият → Другият. Престъпването на границата: Другият → Чуждият. Казването на истината – паресиастичната трансформация.	
§2. СЪБИТИЕТО	31
Вътрешни и външни, невидими и видими, микро- и макросъбития. Събитие, траене, ефект. Където/когато на случилото се и сингуларността на събитието. Символът като събитие, събитието като знак и символ. Историческото въображение и картината на епохата. Политическият характер на театъра и театралният характер на политическото. Играта на перспективите, визуалният характер на модерната политика. Суверенът като артефакт. Геополитическото въображение и изкушенията на геополитическите картини. Тоталната война – истини и факти.	
§3. ГОСПОДАРЯТ И РОБЪТ	49
Господството на господаря – „биващото за себе си съзнание“ („самостоятелното съзнание“); „веригата на роба“ – „вещността“ („несамостоятелното съзнание“). Взаимното опосредяване на „самостоятелното“ и „несамостоятелното“ съзнание във и чрез социалните системи. Институции, апарати и мрежи – узурпации на властта; видимостите за „неутралната“ и „ненамесваща се“ държава и за „всесилния Апарат“ като огледални образи на късномодерните общества. Модната естетика на потребителското буржоазно общество и естетизирането на политическата видимост в тоталитарните движения.	
§4. ЕСТЕТИКА НА ПРИВИДНОТО	59
„Същността“, чрез преобразяването си в привидност, става същност; „привидността“, чрез полагането си като същност – привидност. Взаимните преходи между привидности, видимости и картини на видимост. Идеята като монада и слънце. Всички ние сме художници в една картина на видимост, в която сме нарисувани – утопията на пазарната икономика, прорасла от безброй фетишни образи, изкушения и желаниа. Диалектическият образ, хитростта на разума и иронията на историята. Диалектиката „власт – видимост“ и критиката на конспиративното мислене.	

§5. ПУБЛИЧНИТЕ ПРОСТРАНСТВА НА ИСТОРИЯТА И ВОЙНИТЕ ЗА МИНАЛОТО.....67

Историята като *casus belli*: войните за миналото. Места на паметта, места на общата памет и общи места на паметта. Музеят като хетеротопия: публичните пространства на историята. Хелиотропичният ефект на историята: привличането на миналото от бъдещето. Ангелус Новус, руините на войната и вихърът, идващ от рая, наречен прогрес. Обсесията на историзма. Изкуството на автобиографията. Биографичните машини: постулатът за съответствие на биографичния и историческия разказ. Чудовищното деяние. Биографичното и историческото *illusio*.

§6. THE GREAT RESET (ПАНДЕМИИ, ВОЙНИ И КАПИТАЛИЗЪМ НА СИНГУЛАРНОСТИ)..... 83

Сънят на разума произвежда чудовища. Пандемията и войната като метафори на свръхмодерния капитализъм. Холивуд, фейсбук и самосбъждането на пророчествата. Световният Левиатан (*Кой ще управлява света утре?*). Новите тоталитаризми. Преоформянето на властта на капитала (*The Great Reset*). Капитализмът като сингуларни събития и ефекти: разпадането на дублета „пазар – демокрация“. Надзорният капитализъм и обществата на контрола. Революцията на хетеротопичната левица: към един *нов етос* и към един *Друг живот*.

Речник..... 105

Библиография..... 117

СЪДЪРЖАНИЕ НА АНГЛИЙСКИ ЕЗИК 123

ЩО ЗА ПОСТСКРИПТУМ Е ТОВА?

Що за постскриптум е това – постскриптум към една книга, която самата може да се чете като постскриптум към друга книга?

Една книга може да остане не само „ненаписана“ (Стайнър) или да се превърне във „въображаема“ (Борхес); тя може да обсеби своя автор.¹ В хода на нейното писане, и особено след като вече е написана, тя сякаш е способна да заживее свой живот. И тогава постскриптумът се оказва напразен опит, авторът да си я върне и задържи.

Но постскриптумът, който имам предвид тук, е особен жанр.² На първо място, той е израз на настъпила промяна, породила потребност от продължение, след като е поставена точка. От изповед. „Писането е заради „после“, отбелязва Дерида, припомняйки Августиновите *Изповеди*. Но то следва и промяната. Остава следата на един настоящ момент на изповедта, който не би имал смисъл без подобна промяна, без това обръщане към братята читатели: сякаш след като актът на изповядването и на промяната *вече* са се осъществили между Бог и него, след като са се написали по някакъв начин (това е *акт* в смисъла на архив или памет), към тях е трябвало да се добави един *post-scriptum* – *Изповедите*, и нищо по-малко – предназначени за братята, за онези, които са призвани да се разпознават като синове на Бога и братя помежду си.“ Постскриптумът „идва след събитието...“³

¹ Бунджулов, А. *Власт и видимост. Историческа социология на политическите видимости*. София: Изток-Запад, 2020.

² Неговите образци откриваме в няколко забележителни изключения. Едно от тях са Августиновите *Изповеди*, които Дерида разглежда като своеобразен постскриптум, „предназначен за братята, за онези, които са призвани да се разпознават като синове на Бога“. (Дерида, Ж. 1995. *Освен Името*. Прев. А. Колева. София: Издателство „Сонм“, с. 25).

³ Дерида, Ж. 1995. *Освен Името*, с. 25.

Ето как Августин откроява проблематичността на изповедта от гледна точка на изповядващия се и публично възприемане на самата изповед: „Но какъв е плодът на всичко това, Господи мой [...], какъв е плодът, питам, от тези изповеди за хората пред Тебе чрез тези писмена, разказващи какъв съм сега, а не какъв съм бил? [...] А какъв съм сега, в момента на моите изповеди, това желаят да знаят мнозина – и такива, които ме познават, и такива, които не ме познават, но са чули нещо от мен или нещо за мен: но техният слух

Второ. Ако писането е безкрайно усилие, изкушение, копнеж по отвъдното, отвъд написаното, който никога не престава, не всяка книга остава в действителност незавършена, а само потъващата в бездната, разкрила се чрез една метафора в огледалната игра на метафорите. Доказателство за това е Шопенхауер. Макар и към края на живота си да е искал да издаде пълните си съчинения, той цял живот е писал допълнения и коментари към само една книга.⁴

„Световната история – отбелязва Борхес – е може би историята на различното звучене на няколко метафори.“⁵ Но защо *няколко*, а не безброй? Да се каже „няколко“, би могло да означава, че те са предадени и предшестват историята, служат ѝ за нещо като модели и образци; или по-скоро, че те са неразложими в историята си поради специфичния им субстрат – тяхната *образност* (фантазията, въображението като среда на преноси-преводи на културно, рефлексивно отграничени, разграничени значения от едно означаемо към друго, което не може да бъде мислено и представено по предходния начин иначе освен образно).⁶

Тук е скрито обяснението за ключовата роля на огледалата (огледалните образи) като метафори и като *метод* на изследване.⁷ Метафорите действат в из-

не е при сърцето ми, където аз съм този, който съм“ (Свети Аврелий Августин. 2006. *Изповеди*. Прев. А. Николова. София: Изток-Запад, Книга Десета, III. 4. с. 223). Изповедта в нейната публичност е проблематична в двояк аспект: от една страна, преживяното на изповядващия се и моментът на написването от него на постскриптума – този, който *съм бил преди*, и този, който *съм в момента на написването на изповедта*; от друга страна, вътрешното ѝ преживяване, оставащо в същностен смисъл недостъпно за ушите на публиката (*другите*, пред които се изповядвам, чийто „слуш не е при сърцето ми“). Ясно се вижда разломът, който изповядващият се трябва да прескочи – външният, публичен и вътрешният, „мой свят“, оставащ недостъпен в изповедта като публичен жест.

⁴ „Целият този труд е само развиване на една-единствена мисъл“ (Шопенхауер, А. 1997. *Светът като воля и представа*. Първи том. Прев. Х. Костова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 416).

⁵ Борхес, Х. 2018. *Сферата на Паскал*. – В: *Нови разследвания*. Прев. А. Златкова. София: Колибри, с. 17.

⁶ Свързвайки метафорите с *остатъчните съдържания*, „рудиментите по пътя от мит към логос“, към задачите на една „метафорологична парадигматика“, Блуменберг отнася „дефинирането на територията на абсолютните метафори“ и „апробирането на критериите за тяхното установяване“. „Това, че тези метафори са наречени абсолютни, означава само, че те се оказват резистентни по отношение на терминологичната претенция; че не могат да бъдат разложени в понятийност, но не и че една метафора не може да бъде заместена, респективно представена или пък коригирана, чрез друга. Ето защо дори абсолютните метафори имат *история*“ (Блуменберг, Х. 2015. *Парадигми към една метафорология*. Прев. Н. Николова. София: Критика и хуманизъм, с. 16–17).

⁷ Огледалата – вече се опитам да го обоснова на друго място – имат свойствата: първо, да умножават до безкрай отраженията, второ, да ги преобръщат – онова, което нарекох в *Хетеротопии* огледална несъизмеримост, и, трето, да поглъщат оглеждащия се в своята „измамна дълбочина“ (тропизмите като психотични ефекти). Чрез първото си свойство

мамните дълбочини на огледалните образи като смислови вселени, възникнали посредством преноси, преходи, преводи – не на значения, а на образи – през идеалната, абсолютна граница, каквато е огледалото. Тъй като то е празно – не принася никакво ново съдържание, а само възпроизвежда отразеното чрез погледа и работата на въображението, паметта, съня; доколкото при определени условия границата между реалност, спомени и сънища (реалността като сън и реалността на съня) става незабележима.

И най-сетне, трето, постскриптумът е опит на автора да хвърли мост над пропастта, зейнала между него и текста, след като текстът изглежда завършен.

Ако не-пред-видимостта като двойна трансформация – отричане и възстановяване в своята „пред-поставеност“ – на видимостта, отличава световите на книгите от света на живота, въпросът е: може ли (и как) светът на живота и световите на книгите да се съвместят в картините, метафорите, които ги рисуват и оформят – светът на живота в разказите и обратното? Струва ми се, отговорът се крие в разгадаването на символните фигури на събдването на предзнаменованията, предсказанията и пророчествата: „силата на Съдбата“, „божественото Провидение“, „отмъщението на Следствията“ (Дон Кихот, който е читател на „Дон Кихот“; Хамлет, който е зрител на „Хамлет“...). „Защо ни смущава фактът, че картата е включена в картата, а хилядата и една нощи – в книгата „Хиляда и една нощ“? Защо ни смущава фактът, че Дон Кихот е читател на „Дон Кихот“, а Хамлет – зрител на „Хамлет“? Мисля, че открий причината – заявява Борхес: – подобни обрати ни внушават, че ако измислените герои могат да бъдат читатели или зрители, ние, техните читатели или зрители, също може да сме измислени.“⁸ Но как измислени? Измислени от самите нас в опита ни да разберем връхлитащите ни събития („загадката на живота“). Ако сме кукли, направлявани от Съдбата, то кукловодът сме ние самите, хванали се или хванати в капана на Въобразеното от нас, вписани в Него (карта, включена в картата, хиляда и една нощ – в „Хиляда и една нощи“, Дон Кихот – в „Дон Кихот“, Хамлет – в „Хамлет“).⁹

те функционират като машина за образи и огледална публичност. Чрез второто огледалата се явяват машина, произвеждаща огледалните фигури на репрезентация, преобръщане, оразличаване, тждество и идентичност (Аз → Другият/Другият → Същият). Чрез третото – машина за тропични ефекти, овременявания в модалностите на: *желанието* („желая да“), *надеждата* („надявам се, че“), *вярата* („вярвам, че“), *волята* („искам да“), чрез които се събдват предсказанията и пророчествата.

⁸ Борхес, Х. 2018. Скригата магия на „Дон Кихот“. – В: *Нови разследвания*, с. 70.

⁹ Съдбата, както и смисълът, не се основават на каузални зависимости – „една смислова връзка никога не може да се обоснове каузално“, пише Бенямин (Бенямин, В. 2000. Съдба и характер. Прев. С. Маринова, редакция С. Йотов. – В: *Озарения*. София: Критика и хуманизъм, с. 42). Парадоксално, съдбата като символна верига от събития – самата тя, лишена от каузална природа – упражнява принуда чрез обвързването с привидността за осъденост и вина. „Не човекът е този, който има съдба, по-скоро субектът на съдбата не

* * *

Целта ми в този постскриптум е да се опитам да извлека опит от един и същ текст – книга от книги. И понеже със сигурност нещо важно винаги ще остава ненаписано, ще се връщам към него както художникът, който скицира, отново и отново преправя картината, която иска да нарисува, но която все му убягва. Или като ловец, който иска да се върне по следите на изплъзващите му се образи, идеи, метафори, очертаващи различни фигури, без да може да намери убежище в телеологии, преддадености или първоначала. Тъй като самите те като *картини* са същинският предмет на изследване – картината, която иска да нарисува художникът, е всъщност картина, в която той самият е нарисуван.

Посоката, в която предлагам да продължим, е критическото изследване на властта като картини на видимост. Ако властта винаги се явява във видимости и картини на видимост, без да може да бъде сведена до тях, ако тя е нещо повече, доколкото е налична в социални структури, сили и мрежи от отношения, задачата е да разгледаме внимателно същите тези картини, в които се явява властта – не като телеология, прикрила „забравен смисъл“, който е пред очите ни, а

подлежи на определяне. Съдията може да види съдбата навсякъде, където пожелае [...]“ (пак там, с. 44). „Струва ми се – отбелязва Стилиян Йотов – че при Бенямин „съдбата“ допълва „самоопределението“ в контекста на един комплементарен модел за обяснението на свободата на волята с тази разлика, че не е тъждествена с обичайната роля на каузалната детерминираност. Разликите са поне две. Първо, съдбата назовава (или символизира) променлива каузалност, такава, в която има прекъсвания и изненади, за която агоналността е иманентна и вътрешно присъща. Второ, съдбата придава на резултата на едно действие допълнителен смисъл, то се преживява не просто като успешно и неуспешно, а като осъдително и възнаградено; като такова, което постоянно подлежи на нечовешка оценка в измеренията на божественото“ (Йотов, С. 2022. Сто години „Към критика на насилието“. – Във: *Валтер Бенямин. Към критика на насилието*. Превод и съставителство Стилиян Йотов. София: Издателска къща Критика и хуманизъм, с. 124–125).

Идеята за некаузалния характер на връзката между събитията в модалността на Съдбата („това, което върши Съдбата на нивото на събитията“), поднесена в плоскостта на *повторенията, съответствията и резонансите*, откриваме у Делюз: „Посредством какво едно събитие е съвместимо или несъвместимо с друго? Не можем да се позовем на причинно-следствената връзка, доколкото става дума за отношение между ефекти. И това, което върши Съдбата на нивото на събитията; това, което кара едно събитие да повтаря друго, независимо от цялото им различие; това, по силата на което животът се композира от едно и също Събитие, независимо от пъстротата на случващото се, и се пресича от една и съща пукнатина; това, заради което в него звучи един и същ мотив на всички възможни ладове и слова – всичко това не са отношения между причина и ефект, а ансамбъл от некаузални съответствия, формиращи система от отгласи, повторения и резонанси, система от знаци – накратко, експресивно изразена квазипричинност, а съвсем не принудителна каузалност“ (Deleuze, G. 1969. *Logique du sens*. Paris: Les Edition de Minuit, p. 199).

реконструирани в огледални образи като минало (Гръко-римската античност, Ренесансът и Просвещението, Модерността); повторени в ехото, отгласите, идващи от надигащите се вълни на катастрофата през двете световни войни, в чието огледало се оглеждаме днес, изпитвайки страховитото усещане, че кутията на Пандора е отново отворена и се връщаме в същото това *минало бъдеще*, вече преживяно от нашите предци. В граничната точка, в която историческото време се свива – Първата световна война, „задала загадката на цялото наше предшестващо хуманистично светоразбиране, на цялата традиционна цивилизация“¹⁰.

Мамардашвили се опитва да я разгадае във възлите на паяжината, изплетена от тази цивилизация – развитието на феномена на „идеологическата държава“. Ще видим нататък, че този феномен е свързан с конструирането на особени картини (или „вторични символи“, както ги нарича Мамардашвили¹¹), препращащи към историческите и геополитическите картини и превръщането на последните във фокус на всички картини на видимост.

В лабиринта от фигури избирам да вляза през входа с табела „Субект“ – не метафизическият или трансценденталният субект, а *човекът-субект* като дейно и действащо, страдащо същество, откривайки в него скрито „трансцендентално“ и също „метафизическо“ измерение, което не е веднъж завинаги дадено и предопределено, а непредвидимо възникващо и изчезващо. Ще продължа през „Събитието“ като „знак“ и „символ“ за извършителя на едно „чудовищно деяние“, възприемащ го в план на „необратимост“, както и за един наблюдател, зрител, съвременник, прилепващ се и дистанциращ се от него¹²; по-нататък през Хегеловата диалектика на господаря и роба като самоопосредяване и взаимно опосредяване на две противоположни форми на съзнание – „самостоятелно съзнание“ и „неса-

¹⁰ Мамардашвили, М. 1978–1979. Курс лекции по истории *современной европейской философии*. Введение (Беседа 1). *Современная европейская философия (XX век)*. Library Genesis.

¹¹ „Вторичните символи фигурират на нивото на митологичната система, която самата като система е резултат на идеологическо (научно, културно и т.н.) изработване, интерпретация. Аналогично разделение може да се види във взаимоотношението на съзнателното и безсъзнателното у Фройд, особено в трактовката му на сънищата (също, както и у Маркс, в трактовката на „стихийността“ във формирането на класовите идеологии)“ (Мамардашвили, М., А. Пятигорский. 1997. *Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символикe и языке*. Под общей редакции Ю. П. Сенокосова. М.: Школа „Языки русской культуры“, с. 66).

¹² „Биването съвременен следователно е едно своеобразно отношение със собственото време, което едновременно е прилепване към него и заедно с това дистанциране от него. По-точно казано: *онова отношение с времето, което е прилепване към него посредством едно разсъгласуване и един анахронизъм*. Не са съвременни онези, които съвпадат твърде добре със своята епоха и във всеки момент свършено прилепват към нея, защото именно поради това те не са в състояние да я видят, не са способни да държат погледа си върху нея“ (Агамбен, Д. 2021. *Що е съвременно? В: Що е? Съставителство Антоанета Колева, Валентин Калинов. Прев. В. Калинов. София: Критика и хуманизъм, с. 13–14*).

мостоятелно съзнание¹³, и Беньяминовата естетика на привидното като явяване на красивото, същностното, истинното като „забулени“ (при прикритието скритото остава самото себе си. Същността, скритото, тайната, красотата в своите проявления: същност, която сама по себе си остава субстанциална само когато е забулена¹⁴), за да стигна до публичните пространства на историята и картините на видимост – продукт на историческото и геополитическото въображение, но не това на историка, съдържащо априорни елементи (както е у Колингууд¹⁵), а като опосредстващ момент на възпроизводство на световите на настоящето през бъдещето към миналото, което наричам, заимствайки една метафора от Бенямин, хелиотропичен ефект на историята¹⁶, на който съответстват биографичните хелиотропични ефекти. Превръщането на историята и геополитиката в *casus belli* и раждането на един нов (а може би и не толкова нов?) феномен – войните за миналото и паметта, прераснали в съвсем реални, ужасни войни и човешки страдания и трагедии, които могат да се окажат преддверие към края на човешката цивилизация в познатия ѝ вид.

Финалът на този постскриптум, както и финалът на самата книга, към която той непосредствено препраща, остава отворен в буреносните хоризонти на съвременния капитализъм вече не като „обществен строй“, пронизан от една-единствена логика, обречен на разрушаване, а като поредици сингуларни събития-ефекти – пандемичен капитализъм на „самосбъдващи се пророчества“, разкриващи и прикриващи метаморфозите на капиталите и властта. Дали той ще бъде отхвърлен чрез една „тотална война“ – в смисъла, който влага Карл Шмит – и последваща я Революция по модела на Октомврийската или по-скоро чрез спонтанно възникване, на различни места, на множество утопични проекти? Ще припомня една хипотеза¹⁷, към която ще се върна в края: След кризата, предизвикана от капитализма на сингуларностите и новата епоха на геополитическо противопоставяне, в която навлизаме, белязана от драматични промени в климата, пандемии и войни, като пробиви във всемогъщото статукво ще възникват мрежи от проекти, движения, общности, напомнящи по нещо на раннохристиянските общини или на онези утопични проекти отпреди два века – нещо като „сполуч-

¹³ Хегел. 2011. *Феноменология на духа*. Прев. Г. Дончев. София: Изток-Запад, с. 212.

¹⁴ „[Красотата] е предметът в своето було“ (Бенямин, В. 1989. Гьотевият роман „Родства по избор“. Прев. Б. Рачева. – Във: *Валтер Бенямин. Художествена мисъл и културно самосъзнание*. Съставителство Атанас Натев. София: Наука и изкуство, с. 103).

¹⁵ Колингууд, Р. 1995. *Идеята за историята*. Прев. И. Колева. София: Евразия, с. 235–253.

¹⁶ Бенямин, В., 1989. Върху понятието за историята. Прев. М. Тодорова. – Във: *Валтер Бенямин. Художествена мисъл и културно самосъзнание*, с. 524.

¹⁷ От края на Част III, Четвърта глава на *Власт и видимост*, с. 374 (Бунджулов, А. 2020. *Власт и видимост. Историческа социология на политическите видимости*. София: Изток-Запад).

ливо разиграни утопии“. Техните пророци ще проповядват Промяна на света и на човека по пътя на един нов етос и на един Друг живот. И доколкото границите между тези нови форми на живот и обкръжаващия ги свят ще бъдат ясно очертани, можем да ги наречем, използвайки едно понятие на Фуко, забравено от самия него – хетеротопии.¹⁸

* * *

Настоящият постскриптум може да се разглежда като самостоятелен текст, но ще е по-добре, ако бъде четен в контекста на книгата, към която се отнася. Всеки параграф започва с фрагменти от важни за разбирането му автори. Те създават диалогови пространства, които служат като призми на възприемане на текста. В края е приложен речник – не с претенцията да дам дефиниции на понятията, които използвам, а по-скоро като опит за шрихиране на значения. Дефинициите, както знаем, са опасно начинание, доколкото носят риск от умъртвяване на понятията, забравили своя корен в метафорите. А в случая едва ли може да се говори за „понятия“, по-скоро – за думи. Опитах се да шрихирам значенията им. Добре би било, ако читателят им хвърли поглед, преди да започне да чете самия постскриптум, дори и да остане в началото известна неяснота.

¹⁸ В една своя лекция в далечната 1967 г. Фуко определя хетеротопиите като противоположно място, представящо, оспорващо и преобръщащо познатите места в нормалната култура (Foucault, M. Of Other Spaces. – In: *Diacritics*, vol. 16. №1. Spring, 1986, p. 22–27). Огледален образ, идеална граница, отразяваща света в оставащата незабелязана, преобрънатата перспектива на рикошета на погледа *към/от* огледалото. По-късно тази идея ще потъне (а може би прероди?) в идеята за властта на паноптичния поглед в дисциплинарните институции. Разграничавайки утопичните от хетеротопичните ефекти (погледът *към* и погледът *от* огледалото), Фуко обаче не забелязва *тропичните ефекти*, произведени в моментите на потъване в огледалния образ, наподобяващи работата на съня, паметта и въображението (вж. бележка 7). В този смисъл всяко място, всяко нещо, всяка вещь или артефакт може да изпълнява хетеротопични функции за даден човек (или група хора), стига той/те да се оглеждат в него и така да формират в преобрънатата плоскост своята идентичност, виждайки там друг, противоположен на своя свят. Например светът на туземците за завоевателите, колониалният свят за колонизаторите и обратното. Но също и улицата, на която съм играл като дете, сувенирът от едно пътешествие, снимката от младежките години... Световете, (в) които всекидневно живеем, са изпълнени с подобни противоположни места, вещи и артефакти, в които те се оглеждат. Нека не си представяме хетеротопиите непременно като „свърхсъщества“ (държави и региони, геополитически полюси и центрове или икономически, идеологически и културни системи), хетеротопия може да бъде и една общност – *човешка общност*, скроена по човешка мярка, практически осъществена или осъществима утопия.